

مقاصدُ الأدوار

رساله‌ای در موسیقی از قرن دهم ه.ق

محمود بن عبدالعزيز بن عبدالقادر مراغی

مقابله تصحیح و تعلیقات:

سید حسین میثمی، ابوالفضل (چکاد) زنده‌بودی، محمد میرزائی

سرشناسه	مراغی، محمودبن عبدالعزیز، قرن ۱۰ ق.
عنوان و نام پدیدآور	مقاصدالادوار: رساله‌ای در موسیقی از قرن دهم ه.ق. / محمودبن عبدالعزیزبن عبدالقادر مراغی؛ مقابله، تصحیح و تعلیقات سیدحسین میثمی، ابوالفضل (چکاد) زنده‌بودی، محمد میرزائی.
مشخصات نشر	تهران: دانشگاه هنر، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	۱۷۴ ص.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۵۲-۲
وضعیت فهرست‌نویسی	فیپا
یادداشت	کتابنامه: ص. ۱۵۰-۱۵۹.
موضوع	موسیقی -- ایران -- متون قدیمی تا قرن ۱۴
موضوع	Music -- Iran -- Early works to 20th century
شناسه افزوده	میثمی، سیدحسین، ۱۳۴۵-، مصحح
شناسه افزوده	زنده‌بودی، ابوالفضل، ۱۳۴۴-، مصحح
شناسه افزوده	میرزائی، محمد، ۱۳۵۳-، مصحح
شناسه افزوده	دانشگاه هنر
رده‌بندی کنگره	۲/ML۳۴۴
رده‌بندی دیویی	۰۹/۷۸۹
شماره کتابشناسی ملی	۸۵۵۱۲۱۸
وضعیت رکورد	فیپا

نام کتاب	مقاصدالادوار: رساله‌ای در موسیقی از قرن دهم ه.ق
مقابله تصحیح و تعلیقات	سید حسین میثمی / ابوالفضل (چکاد) زنده‌بودی / محمد میرزائی
صفحه‌آرایی	رامین حکیمی آرا
چاپ اول	۱۴۰۰
بها	۸۵۰۰۰ ریال
شمارگان	۱۰۰ نسخه
قطع	وزیری
شابک	ISBN: 978-600-6513-52-2 ۹۷۸-۶۰۰-۶۵۱۳-۵۲-۲

ناشر

تهران، خیابان حافظ، خیابان شهید سرهنگ سخایی،
بعد از تقاطع ۳۰ تیر، شماره ۵۶

تلفن: ۵۶۸۲ ۷۲ ۶۶ (۰۲۱)

*** کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

*** مسئولیت مطالب به عهده نویسنده است و لزوماً دیدگاه‌های دانشگاه هنر را منعکس نمی‌کند.

فهرست مطالب

مقدمهٔ مصحح	
--- شرح حال مختصر خاندان مراغی	۳
--- نُسخ رساله	۱۷
--- نسخه‌هایی که در تصحیح حاضر مورد بررسی قرار گرفته است	۱۷
--- ساختار رساله	۱۸
--- مقایسهٔ مطالب رساله با رساله‌های عبدالقادر مراغی و عبدالعزيز	۱۹
--- روش تصحیح کتاب	۱۹
--- ابداعات محمود	۲۰
--- نتیجه‌گیری	۲۱
--- پی‌نوشت‌های مقدمهٔ مصحح	۲۲
دیباچه	۲۵
--- دیباچه	۲۷
--- پی‌نوشت‌های دیباچه	۳۱
مقدمه	۳۳
--- پی‌نوشت‌های مقدمه	۳۴
فصل اول: در تعریفِ صوت و نغمه و بُعد و جمع و معنی لفظ موسیقی و ذکر موضوع این فن	
--- در تعریفِ صوت و نغمه و بُعد و جمع و معنی لفظ موسیقی و ذکر موضوع این فن	۳۷
--- پی‌نوشت‌های فصل اول	۳۸
فصل ثانی: در کیفیتِ حدوثِ صوت و نغمه از آلات الحان و اسبابِ حدّت و ثقل	
--- در کیفیتِ حدوثِ صوت و نغمه از آلات الحان و اسبابِ حدّت و ثقل	۴۱
--- پی‌نوشت‌های فصل ثانی	۴۳
فصل ثالث: در تقسیمِ دساتین بر اوتار و نسب ابعاد و اعداد و اسباب تنافُر	۴۵

--- در تقسیم دساتین بر اوتار و نسب ابعاد و اعداد و اسباب تنافُر	۴۷
--- پی‌نوشت‌های فصل سوم	۵۲
فصل رابع: در بیان اضافه ابعاد به یکدیگر	
--- در بیان اضافه ابعاد به یکدیگر	۵۷
--- در بیان تنصیف ابعاد	۵۸
--- طریقه اصطخاب	۵۹
--- در بیان حکم ثلثه اوتار	۶۰
--- در بیان آلات که بر آن چهار وتر بندند، آنرا عود قدیم خوانند	۶۰
--- در بیان خمسة اوتار که عود کامل خوانند	۶۱
--- جهت تسمیه اوتار عود	۶۲
--- در بیان اقسام بعد ذی‌الخمس	۶۳
--- جدول اقسام سیزده‌گانه طبقه ثانیه	۶۴
--- پی‌نوشت‌های فصل چهارم	۶۷
فصل خامس: در ترتیب دوایر؛ اضافات آن‌ها به یکدیگر؛ و در بیان ادوار ملایمه مشهوره؛ اعنی دوازده مقام و شش آوازه و بیست و چهار شعبه	
--- در ترتیب دوایر؛ اضافات آن‌ها به یکدیگر؛ و در بیان ادوار ملایمه مشهوره؛ اعنی دوازده مقام و شش آوازه و بیست و چهار شعبه	۷۳
--- در بیان آوازات سته	۷۷
--- در بیان شعبات بیست و چهارگانه	۷۹
--- تصنیف در اصفهان به دور ضرب الفتح	۸۶
--- ضریب در عراق	۸۶
--- تصنیف در حسینی در دور ثقیل	۸۶
--- تصنیف در پنج‌گاه	۸۶
--- تصنیف در محیر به دور چارضرب؛ نظیره خواجه سلمان	۸۷
--- پی‌نوشت‌های فصل پنجم	۸۹
فصل سادس: در بیان اشتباه و اشتراک نغم ادوار و بیان مناسبات	
--- در بیان اشتباه و اشتراک نغم ادوار و بیان مناسبات	۹۷
--- تشارک راست و حسینی و محیر در یک دایره	۹۹
--- در بیان مناسبات پرده‌ها و آوازات و شعبات	۱۰۰
--- پی‌نوشت‌های فصل ششم	۱۰۱
--- فصل سابع: در بیان شدود ببايد دانست که اصل شدود هفت قسم است	
--- در بیان شدود ببايد دانست که اصل شدود هفت قسم است	۱۰۳
--- اضافات قسم رابع‌عشر از طبقه ثانیه به اقسام طبقه اولی	۱۰۵
---	۱۰۸

--- اضافات قسم خامس عشر از طبقهٔ ثانیه به اقسام طبقهٔ اولی	۱۰۹
--- پی‌نوشت‌های فصل هفتم	۱۱۰

فصل ثامن در ذکر ایقاع

--- در ذکر ایقاع	۱۱۳
--- ثقیل اوّل	۱۱۴
--- دور ثقیل ثانی	۱۱۵
--- دایرهٔ خفیف	۱۱۶
--- دور رمل	۱۱۷
--- دور ثقیل رمل	۱۱۸
--- دور خفیف رمل	۱۱۹
--- هنج	۱۲۰
--- دور چهارم [چهارضرب]	۱۲۰
--- پی‌نوشت‌های فصل هشتم	۱۲۴

ضمائم: تصاویری از نسخ اصلی و نمودارهای کتاب

--- تصاویری از نسخ اصلی	۱۲۹
--- نمودارهای کتاب مقاصد الادوار	۱۳۵

--- منابع	۱۶۱
-----------	-----

تشکر و قدردانی

بازنویسی رساله مقاصد الادوار ابتدا به عنوان یک بخش از فعالیت کلاسی در کلاس «آشنایی با رسالات کهن موسیقی ایران» در مقطع کارشناسی ارشد موسیقی شناسی (اتنوموزیکولوژی) ورودی ۹۶ دانشگاه هنر تهران مطرح شد. در این بازنویسی دانشجویان* صدف پورشکیبا، هادی رضایی، ابوالفضل زنده بودی، سیمین دماوندی، اسماعیل شافعی و احسان شاهسون موظف شدند که بخشی از رساله را بازخوانی و بازنویسی کنند. پس از اتمام مرحله مذکور برای اطمینان بیشتر، مجدداً رساله از ابتدا بازنویسی و به دفعات بررسی شد و با دیگر رساله های عبدالقادر و عبدالعزیز مورد مقابله و سنجش قرار گرفت؛ زیرا بخش زیادی از مطالب مقاصد الادوار برگرفته از رساله های مذکور است. سپس برای انتشارات دانشگاه هنر تهران فرستاده شد. پس از طرح در جلسه مربوط به انتشار فعالیت های پژوهشی استادان دانشگاه هنر تهران، با چاپ این اثر موافقت شد. بر خود لازم می دانم از مساعدت و همراهی دکتر محمدرضا آزاده فر، معاونت محترم پژوهشی و فن آوری دانشگاه هنر تهران به طور ویژه تشکر کنم. پس از تألیف مقدمه و ویرایش نهایی، کتاب برای چاپ تقدیم دانشگاه شد.

از دانشجویان درس رسالات کهن قدردانی می کنم که در آغاز کار این رساله همکاری داشتند. همچنین سپاسگزاری ویژه خود را از همراهی خانم ها ثریا آگایوا، نوال شمعوونی نیائی و زینب فراست زاده اعلام می دارم که بدون مهر ایشان دستیابی به سه نسخه از رساله فراهم نمی شد. از جناب آقای دکتر ناصر رحیمی به دلیل راهنمایی های ارزنده در خوانش متن سپاسگزارم.

سیدحسین میثمی

* اسامی دانشجویان به ترتیب الفبا ذکر گردیده است.

مقدمه مصحح

شرح حال مختصر خاندان مراغی

شرح حال مختصر خاندان مراغی

خاندان مراغی از مشاهیر سرشناس موسیقی در سلسله‌های آل جلایر، تیموریان و عثمانی بوده‌اند. جدّ آن‌ها به نام‌های غیبی، عینی، غنی و عیسی نیز ذکر شده‌است (بینش ۱۳۶۶: شش؛ به نقل از فارمر *دائرةالمعارف اسلام*، ج ۴ قسمت متمم). به‌عنوان نمونه نام وی در کتاب *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*، حافظ عینی (۱۳۳۸: ج ۲، ۳۷) و در یکی از نسخه‌های *مقاصد الادوار* حافظ غنی (نسخه ۳۶۴۹ نور عثمانیه: آ ۴) ذکر شده‌است. عبدالقادر پدرش را با عنوان «مولانا غیاث‌الدین غیبی المراغی» معرفی کرده‌است (۱۳۷۰: ۳۹۳). با توجه به ذکر غیبی مراغی در اغلب متون می‌توان حدس زد که زادگاه غیبی مراغه بوده‌است (به‌عنوان نمونه نک. قاضی احمد کاشانی ۱۴۱۴: ۳۲۱). حضور چنین رجالی بی‌شک با بستر فرهنگی دوران بی‌ارتباط نبوده‌است. با ساخت رصدخانه در مراغه (شروع ساخت ۶۵۷ ق، اتمام ۶۶۹ ق) توسط خواجه نصیرالدین طوسی، این شهر به یکی از مهم‌ترین پایگاه‌های علمی دوران تبدیل شد. دانشمندان مشهوری چون اثیرالدین ابهری (د ۶۶۳ ق)، مؤیدالدین عُرُضی (د ۶۶۶ ق)، فخرالدین رصدی مراغی (د ۶۶۷ ق)، فریدالدین طوسی (د ۶۶۱ ق)، نجم‌الدین دبیران کاتبی قزوینی (د ۶۵۷ ق)، فخرالدین اخلاطی (د ۶۸۷ ق)، محیی‌الدین مغربی (د ۶۸۶ ق) فخرالدین احمد طوسی (د ۷۷۳ ق)، قطب‌الدین شیرازی (د ۷۹۷ ق) و کمال‌الدین فارسی (د ۷۹۸ ق) با این رصدخانه همکاری داشتند (دهقان نژاد و همکاران ۱۳۹۷: ۶۷ – ۶۸). برخی از رجال برجسته مذکور در موسیقی عملی و نظری دستی داشته‌اند. رساله‌های موسیقی خواجه نصیرالدین طوسی و شاگردش قطب‌الدین شیرازی از مهم‌ترین رساله‌های موسیقی دوران است. از دیگر رجال مراغی که رساله چنگ به وی نسبت داده شده قاضی کمال‌الدین احمد مراغی (د ۶۶۵ ق) است (۱۳۷۶: ۱۴۸). عبدالقادر مراغی نیز از شیخ عبدالرحمن مراغی نام می‌برد که در زمینه عملی تصانیفی داشته، ولیکن در زمینه علمی فعالیتی نداشته‌است (۱۳۷۰: ۳۹۳ و ۳۹۵).

با توجه به این بستر فرهنگی می‌توان حدس زد که مطرح شدن غیبی^۱ به‌عنوان حافظ و

موسیقی‌دان بی‌ارتباط نبوده است. غیبی از حافظان قرآن بود که موسیقی را به خوبی می‌شناخت (عبدالقادر مراغی ۲۵۳۶/۱۳۶۶: ۱۳۹). عبدالقادر ذکر می‌کند که در انواع علوم ید طولی و مرتبه‌اعلی داشت، مخصوصاً در علم و عمل موسیقی (همان).

در منابع تاریخی و موسیقی عبدالقادر^۲ را با القاب مختلفی ذکر کرده‌اند: خواجه نظام‌الدین عبدالقادر الغیبی البغدادی المعروف به خواجه عبدالقادر گوینده (فصیح احمد خوافی ۱۳۳۹: ج ۳، ۲۷۵)، خواجه عبدالقادر (شرف‌الدین علی یزدی ۱۳۸۷: ج ۱، ۷۳۵)، خواجه عبدالقادر ماهر (همان ۸۵۶ و ۸۵۸)، عبدالقادر المراغی (ابن عربشاه ۱۳۳۸: ۲۹۴)، خواجه عبدالقادر گوینده (خواند میر ۱۳۸۰: ج ۴، ۳)، خواجه عبدالقادر عودی (سمرقندی ۱۳۶۶: ۱۶۹)، خواجه کمال‌الدین عبدالقادر (عبدالعزیز ن. خ، نور عثمانیه، شماره ۳۶۴۹: ۳۶۴۹) و خواجه عبدالقادر مصنف (قاضی احمد کاشانی ۱۴۱۴: ۳۲۱).

عبدالقادر علاوه بر اینکه در موسیقی عملی در سلسله‌های آل جلایر و تیموریان از شهرت بسزایی برخوردار بود آثار متعدد نظری نیز از خود برجای گذاشته است. از آن جمله می‌توان از کنز‌الالحان (که در حال حاضر مفقود است)، جامع‌الالحان (تاریخ اتمام ۸۱۶ ق)، مقاصد‌الالحان (تاریخ اتمام ۸۲۱ ق)، رساله‌لحنیه^۳ (تاریخ اتمام شوال ۸۲۱ ق)؛ و شرح‌ادوار همراه با خلاصه مقاصد‌الالحان تحت عنوان زوائد‌الفوائد (تاریخ تألیف نامشخص) نام برد. مسعودیه در مجموع ۲۴ نسخه: جامع‌الالحان (پنج نسخه)، مقاصد‌الالحان (دوازده نسخه) و شرح‌ادوار (هفت نسخه) معرفی کرده است (۱۹۹۶: ۱۲۶ - ۱۳۲). نسخه دیگری از جامع‌الالحان در بلدیة استانبول به شماره ۵۷. Be. O وجود دارد که ظاهراً کتابت آن متأخرتر است (نک. مقدمه بابک خضرای در جامع‌الالحان ۱۳۸۸: بیست‌ویک). در انتهای یکی از نسخ مقاصد‌الالحان تصانیفی از عبدالقادر ضمیمه شده (ن. خ لیدین Cod. 271 Warm) که با تصانیف ضمیمه شده به دیگر نسخ مقاصد‌الالحان متفاوت است.

سه رساله کوتاه منسوب به عبدالقادر با عناوین بیان قطعات^۴ چینی، ساز الواح فولاد و ساز مرصع غایبی وجود دارد. این عناوین در نسخ موجود متفاوت ذکر شده است. از رساله نخست پنج نسخه (Massoudieh 1996: 266 - 267)، از رساله دوم سه نسخه (ibid 295) و از رساله سوم نیز دو نسخه (ibid 316) وجود دارد؛ در انتهای نسخه شرح‌ادوار ۳۶۵۱ نور عثمانیه نیز این رساله دیده می‌شود. همچنین در مجموعه ۸۳۲ کتابخانه ملک سه نامه از طرف شیخ اویس (حک ۷۵۷ - ۷۷۶ ق)، سلطان احمد (حک ۷۸۴ - ۸۱۳) و امیر تیمور در تمجید و سفارش عبدالقادر نگاشته شده است. کتابت دیگری از این نامه‌ها در جنگ ۳۴۵۵ کتابخانه مجلس (صفحه ۴۳۸ آ) وجود دارد (Massoudieh 1996: 17 - 18). ظاهراً عبدالقادر مرقعی^۵ داشته که شرف‌الدین علی یزدی برای این مرقع دیباچه‌ای تألیف کرده است (نک. منشآت شرف‌الدین علی یزدی ۱۳۸۸: ۳۷ - ۶۱). یزدی در عنوان دیباچه چنین ذکر

کرده‌اند: «دبیاجه مرقع خواجه عبدالقادر گوینده» (همان ۳۷). یزدی با نثری متکلف مقدمه‌ای طولانی ارائه کرده و در صفحه ۵۵ ضمن شرح اجمالی مرقع در آن به مباحثی چون خطوط، تصاویر و تذهیب و مباحث موسیقی (تعریف صوت، نغمه، تولید صدا در سازهای بادی و زهی، فواصل و انواع مطبوع آن) پرداخته است. عبدالقادر در جامع‌الاحان از تألیف رساله‌ای در اصطخاب غیر معهود یاد کرده است (دانش‌پژوه ۲۵۳۵/۱۳۳۵: ۱۳۳۳).

تربیت بدون ذکر سند بیان کرده که تولد عبدالقادر بیستم ذی‌القعدة سال ۷۵۴ است (تربیت ۱۳۰۹: ۷۸۵؛ تربیت تبریزی ۱۳۷۷: ۳۷۸؛ بینش ۱۳۶۶: مقدمه هفت). استوری به نقل از بلوشه بر اساس نسخه مورخ ۸۱۶ ق جامع‌الاحان که عبدالقادر ۵۹ ساله بوده، نتیجه گرفته که تولد عبدالقادر سال ۷۵۷ بوده است (بینش ۱۳۶۶: مقدمه هفت). خضرای بر اساس اطلاعات موجود در همین نسخه خطی جامع‌الاحان ۱۱ صفر ۸۱۶ ق (کتابخانه بودلن مارش^۶ شماره ۲۸۲) ذکر می‌کند که عبدالقادر در صفحه پایانی این رساله خود را ۵۸ ساله ذکر کرده، لذا تولد عبدالقادر در ۷۵۸ بوده است (نک. مقدمه خضرای ۱۳۸۸: نه، ده و نوزده)؛ اگرچه وی در یادداشت‌های مربوط ذکر می‌کند که در نسخه کنز‌الاحان (احتمالاً همان جامع‌الاحان) کتابخانه ملک خود را ۵۹ ساله ذکر کرده است (همان بیست‌وسه). خضرای نیز برای تأیید سال ۷۵۸ اشاره به تولد عبدالعزیز در سال ۸۱۶ (در باب‌های پیشین: باب چهارم) کرده، این را دلیل دیگری برای این مدعا می‌داند (همان نه و ده). در ضمیمه نسخه لیدین شماره ۲۷۱ (کتاب ۹۸۸ ق)، عبدالقادر تصنیفی «در باب پیری» دارد که خود را در این تصنیف ۸۲ ساله ذکر کرده است (۶۴ آ)؛ اگر ۸۲ سال از ۸۳۸ ق (سال درگذشت عبدالقادر) کم کنیم سال ۷۵۶ به دست می‌آید؛ و اگر به پیش از این تاریخ مربوط بدانیم ممکن است که تولد وی، به پیش از این تاریخ یعنی سالی که تربیت تبریزی ذکر کرده نزدیک باشد.

بر اساس اظهارات عبدالقادر نخستین معلم وی پدرش بوده که در تعلیم او التفات و اهتمام تمام داشته است (مراغی ۲۵۳۶/۱۳۳۶: ۱۳۹). پس از اینکه عبدالقادر در سن کم موفق می‌شود قرآن کریم حفظ کند، پدرش برای اینکه تلاوت همراه با نغمات طویه باشد در آموزش معرفت نغمات به عبدالقادر همت کرده تا این همراهی از سر وقوف باشد (مراغی ۲۵۳۶/۱۳۳۶: ۱۴۰؛ مراغی ۱۳۶۶: ۱). در خاتمه جامع‌الاحان شعری از شیخ‌الاسلام اعظم خواجه شیخ الکججی^۷ در وصف عبدالقادر وجود دارد که به دانش، فنون و هنرهای عبدالقادر چنین اشاره شده است: «خط و قرآن و احادیث و کلام و صرف و نحو/ منطق و فقه و اصول و خط و شعر چون شکر» (تصحیح بینش ۱۳۷۲: ۱۲۷ و ۲۱۵). سید اصیل الدین عبدالله واعظ در مورد عبدالقادر چنین نوشته است: «... خواجه عبدالقادر گوینده که در انواع فضایل صاحب نصاب کامل بود قاری و شاعر و خطاط ...» (۱۳۵۱: ۱۵۰). اسفزاری نیز گوید: «... و در اقسام فضایل مثل حفظ کلام‌الله و خطوط و اشعار سرآمد ادوار بود ...» (۱۳۳۸: